

Ajalugu pildis – pilt ajaloos

Tiina-Mall Kreem*

■ 16. märtsist 5. augustini 2018 on Kumu kunstmuuseumis Eesti Vabariik 100 raames avatud Linda Kaljundi ja Tiina-Mall Kreemi kureeritud näitus „Ajalugu pildis – pilt ajaloos“. Koos näitusega on valminud samanimeline raamat alapealkirjaga „Rahvuslik ja rahvusülene minevik Eesti kunstis“.

Näitus ja raamat on kokkuvõte 2012. aastal Eestis alanud ajaloopildi süstemaatilise uurimisest. Käsitlemist on leidnud sajad Eesti ajaloosündmusi ja -tegelasi kujutavad, samuti ajalooa põimuvad mütoloogia-ainelised pildid. Lähenedisviis hõlmab nii traditsioonilist kunstiajalugu kui ka palju laiemat visuaalkultuuri uurimist, ajaloo-, mälu- ja pilditeadust. See on lubanud suurte šedöövrile kõrval vaatluse alla võtta ka vähem teatud ja hinnatud pildimaterjali, kaardistada, analüüsida ja teoreetilises raamistuses mõtestada Eesti erinevatesse (kunsti)kogudesse laiali pillutatud ajaloo-teemalist visuaaliat. Selle tulemusel on avanenud siinne ajaloopiltide loomise pikk, varauusajast 19. sajandi baltisaksa kunstniku Friedrich Ludwig von Maydellini ning Vene keisririigist taasiseseisvunud Eesti Vabariigi ni ulatuv traditsioon.

Raamatu esimene osa annabki ülevaate Eesti ajaloopildi teemade dünaamikast 16. sajandi lõpust kuni 21. sajandi alguseni ning teine eesti rahvusliku ajaloopildi traditsioonis enim esinenud pilditeemadest – visuaalsetest mäluaikadest, mille loomisele on pildimeedium kaasa aidanud. Mõne teema käsitlus on pikem, mõne lühem, sõltuvalt peamiselt kujutiste hulgast ja nendega seotud ajalooliste sündmuste ja tegelaste „järelelu“ (Aby Warburgi termin) ajalises ulatusest. Üksikute piltide esiletõstmine käsitletava teema, näiteks Eesti viikingid, Jüriöö ülestõus, Mahtra sõda, 1905. aasta revolutsioon jne., raames lähtub kas soovist tuua välja nende omaaegne tähendus või viidata nende erakordsusele ajaloopildiuuringute suures plaanis. Samas peaks lugeja-vaataja arvestama, et tegemist on siiski valikuga, mitte eesti ajaloopildi andmebaasiga.

Nii raamatus kui ka selle essentsina esitatud näitusel on autorid-kuraatorid Kaljundi ja Kreem püüdnud olla kriitilised, rõhutada, et ajalugu on tagantjärele konstrueeritud lugu minevikust ning et kõige tähtsam on märgata kunstis ja teistes piltide kasutusvaldkondades esitatud ajalootõlgenduste paljusust: ehkki rahvusliku või ametliku mäluoliitika eesmärk on ühtse valitseva, enamasti patriootilise minevikuvõersiooni kehtestamine, avalduvad kunstis sageli erisugused, vastukäivad ja marginaliseeritud lood ja vaatenurgad. Peaks olema hästi teada, aga paraku pole, et ajaloopildid peegeldavad kõigepealt oma loomise aega ja alles siis minevikku. Seepärast küsivad Kaljundi ja Kreem ikka ja jälle: kuidas ajaloolased, ajalooõpetajad ja -raamatute kirjastajad, aga ka kõik teised ajaloopilte vaatavad ja kasutavad? Milline on olnud eri aegadel loodud ajaloopiltide mõju omaaegsetele ja tänastele seisukohtadele ajaloos ja (rahvus)oliitikas?

Koos Linda Kaljundi ja Tiina-Mall Kreemiga arutlevad näitust „Ajalugu pildis – pilt ajaloos“ saatvas kohtumistesarjas „Kas pildid teevad ajalugu?“ ajaloopiltide sünniloo ja tähenduse üle Eesti ajaloomälu ja identiteedis professorid Ulrike Plath, Marek Tamm ja Karsten Brüggemann Tallinna Ülikoolist, professor Anti Selart Tartu Ülikoolist ning kunstnik, professor Liina Siib Eesti Kunstiakadeemiast. Täpsem info: kumu.ekm.ee

* Tiina-Mall Kreem (1971), PhD, kunstiajaloolane, Eesti Kunstmuuseum – Kadrioru kunstmuuseum, Weizenbergi 37, 10129 Tallinn, tiina-mall.kreem@ekm.ee

Uurimuse „Ajalugu pildis – pilt ajaloos“ mõttekäikude näited

Kalevipoja pildid

Eesti rahvusmütoloogia on olnud eestlastele nii mõnigi kord omamoodi ajaloo aseaine, mütoloogiline Kalevipoeg on täitnud ajaloolise kuninga rolli. Eesti Kalevipoja esimeseks kujutajaks ei olnud aga eestlane, vaid hoopis baltisaksa kunstnik Friedrich Ludwig von Maydell (ill. 1) – kohaliku ajaloo traditsiooni tähtsaim looja. Koos 1918. aastal loodud Eesti Vabariigiga hakkas Kalevipoeg jõudsalt kasvama ja mehistuma – 1935. aastal ilmunud eepose „Kalevipoeg“ Kristjan Raua loodud pildidel on rahvuskangelasest saanud võimas hiid, kes võitleb tuliselt ning võidab nii sortse kui anonüümseid raudmehi (ill. 2). Eesti okupatsioonivõimud lülitasid kalli rahvuskangelase oma visuaalpropaganda teenistusse, õhutades tema abil eestlasi võitlusele Punaarmee vastu (plakat „Eesti leegionis kehastub Kalevipoja vaim“) või näidates, kuidas Kalevipoeg võitleb saksa ordu rüütlitega (loe: sakslastega) kui rahva põlisvaenlasega (ill. 3). Poliitilise sula ajal jäi Kalevipoeg lootuse kandjaks, kes on vangis, aga ei murdu, nagu näha Enn Põldroosi pildil (ill. 4), või kes Eesti iseseisvuse taastamise ajal võitleb südilt nii punase kui

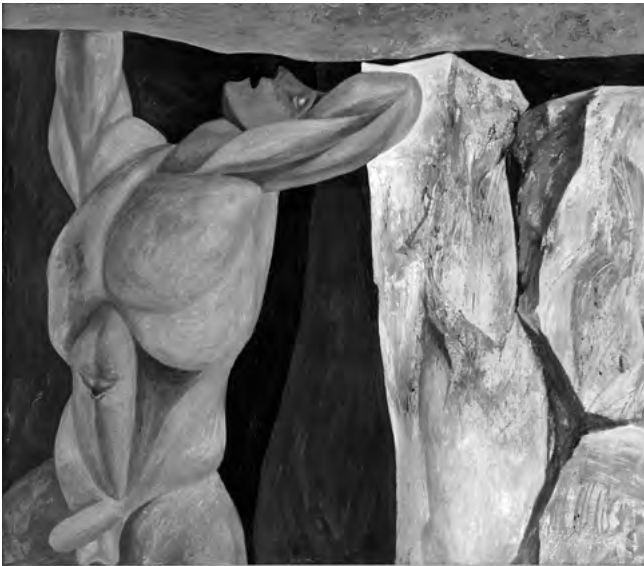
1. Friedrich Ludwig von Maydell. Kalevipoja ja Sarviku võitlus. Sulejoonistus. U. 1840.
Repro: Fr. R. Kreutzwald. „Kalevipoeg“. Koost. Eduard Laugaste. Trükipoogen, 1954, lk. 277

2. Kristjan Raud.
Assamalla lahing. 1935.
Süsi, leht 69,9 × 100 cm.
Tartu Kunstimuseum,
B 1709

3. Alo Hoidre, Ott Kangilaski, Richard Sagrits. Assamalla lahing. Illustratsioon Fr. R. Kreuzwaldi teosele „Kalevipoeg“. 1950. Süsi, guašš, leht 32,2 × 44 cm. Eesti Kunstimuuseum, G 6290

4. Enn Põldroos. Vangistatud Kalevipoeg. 1967. Õli, 100,5 × 117 cm. Eesti Kunstimuuseum, M 6776

5. Leonhard Lapin. Ornament Kalevipoja ja Sarvikuga. 1988. Õli, 180,2 × 90,2 cm. Eesti Kunstimuuseum, M 6467

mustaga, nagu kinnitab Leonhard Lapini geomeetriline „Ornament Kalevipoja ja sarvikuga“ (ill. 5). Kalevipoja jätkuvast tähtsusest ja püsimisest eesti ajaloo- ja kultuurimälus kõnelevad tema üha uued ja uued esitlused, olgu siis populaarsete koomiksitude kujul või Kalevipoja muuseumi rekonstrueerimisest EAS-i rahadega.

Eesti Vabadussõja ja muistse vabadusvõitluse pildid

Vabadussõda, mis kindlustas iseseisvusmanifestiga välja kuulutatud Eesti Vabariigi püsimise, on eestlaste ainus võiduga lõppenud sõda. Seetõttu on mõistetav, miks seda peeti Esimese ja Teise maailmasõja vahelisel ajal Eesti kõige tähtsamaks ja Nõukogude ajal võimule kõige ohtlikumaks ajaloosündmuseks ning miks see Eesti Vabariigis endiselt väga palju tähelepanu leiab. Vabadussõja tähenduse kujundamisel oli visuaalkultuuril 1920.–1930. aastatel väga oluline roll: hulk eri rahvustest kunstnikke (lisaks hästituntud Maximilian Maksollyle Alek-

sander Kulkoff, Andrei Jegorov, Boriss Korolev, Erna Brinkmann, Oskar Sädek, Eduard Wiiralt, Eduard Ole jt.) tegeles mitmesugustes tehnikates ja formaatides Vabadussõja piltide loomisega, olgu siis juba 1919. aastal asutatud Eesti Sõjamuuseumi ekspositsiooni, sõjaväeliste asutuste või väljaannete tarvis, osaledes oma töödega aeg-ajalt ka kunstinäitustel.

Tähelepanuvääriv on Vabadussõja põimimine (ka piltidel) eestlaste muistse vabadusvõitlusega, eestlaste kui vaba rahva ajaloo pikendamine – aastasadu kestnud „orjaöö“ esitamine episoodilise nähtusena. 1926. aastal pöörduti äsja loodud kultuurkapitali kaudu kunstnike poole üleskutsega luua nii mütoloožilisi, Kalevipoega ja Suurt Tõllu kui ka ajaloosündmusi – Sigtuna vallutamist, Ümera lahingut ja Vabadussõda kujutavaid pilte, viimase puhul soovitati eraldi Paju, Võnnu ja Pihkva lahingu episoodide. Loetelu näitab, milliseid mäluipaiku asuti riiklikul tasandil toetama, ja seletab, miks nimetatud teemadel on loodud rohkem kui üks pilt.

Näiteks on mitu kunstniku kujutanud Paala ehk Madisepäeva lahingut, milles langes eestlaste muistne vanem Lembitu. Neist esimese, Eesti riigi ja eestlaste identiteediloomes seisukohalt huvitavaima autor on Paul Liivak. Tema pildil on lahing otseselt seotud Vabadussõjaga (ill. 6). Esiplaanil võitlevad eestlased saksa ristirüütlitega ning jõe teisel kaldal seisavad tähesäras ühtse müürina Eesti trikoloori all vabadusvõitlejad. Vabadussõjast on siin saanud muistse vabadusvõitluse jätk, selle võidukas lõpuniviimine. Ajakirja Sõdur kaanel avaldatud pildi sõnum levis: pildist tehti postkaart ja seda sai tellida. Teise ja kolmanda massidesse jõudnud „Paala lahingu“ pildi tegid Juhan Püttsepp ja August Jansen. Esimene visualiseeris Lembitu surma koguteose „Eesti rahva ajalugu“ jaoks (ill. 7), teine löi

6. Paul Liivak. Paala lahing. Tušš. – Sõdur 1926, nr. 11

7. Juhan Püttsepp.
Lembitu surm. Eesti
rahva ajalugu. Peatoim.
Juhan Libe.
Tartu: Loodus, 1932,
tahvel XIV

8. August Jansen.
Paala lahing. 1937.
Õli, 75 × 85 cm.
Eesti Ajaloomuuseum,
G 7676

maali (ill. 8), mille värvireprodest sai koolide õppematerjal. Et Lembitu langemise küsimuses puudus ajaloolaste seas üksmeel, on kunstnikud kujutanud seda erinevalt. Püttsepa pildil langeb kangelane ristirüütlite piiramisrõngas, Janseni maalil tapetuna selja tagant – peaaegu samal moel, nagu Maydell sada aastat varem oli kujutanud piiskop Bertholdi alatut mitterüütellikku tapmist paganate poolt (ill. 9). Mis näitab, kuidas sakslastele end vastandanud eestlased neid ometi ja paratamatult peegeldavad.

Nagu juba eespool vaadeldud Kalevipoja- või Lembitu-piltide puhul, nii toetas ka teiste kangelaste ja sündmuste visualiseerimist ja tuntust ilu- või ajalookirjandus: näiteks August Mälgu ja Karl August Hindrey viikingiromaanid ning neile Eduard Järve tehtud illustratsioonid, mis sarnaselt Vabadussõja piltidele aitasid esile tõsta eestlaste rahvuslikus ajaloomälus muidu nii haruldasi võite ja väljatunge, ennekõike Sigtuna ründamist (ill. 10). Lisaks

9. Friedrich Ludwig von Maydell. Piiskop Bertholdi surm esimeses kokkupõrkes liivlastega. 1198. – Friedrich Ludwig von Maydell. Fünfzig Bilder aus der Geschichte der deutschen Ostsee-Provinzen Russlands, I. C. A. Kluge, Dorpat, 1839, pilt 4

10. Eduard Järv. Sigtuna ründamine. – August Mälg. Läänemere isandad: romaan eestlaste viikingiajast. Noor-Eesti, Tartu, 1936, lk. 474

11. Tundmatu kunstniku kaane-illustratsioon Nikolai Pätsi poemile „Kapral Tomson. Lugulaul E. V. sõjast“, 1923

mõned näited Vabadussõja kui mitmekihilise mälupaiga kohta: Nikolai Pätsi poeem „Kapral Tomson. Lugulaul E. V. sõjast“ ja selle, tundmatuks jäänud kunstniku illustratsioonid ning Albert Kivikase romaan „Nimed marmortahvilil“ ja Edaurd Järve pildid. Esimese, lugulaulu esimese salmi alguses oleval pildil (ill. 11) seisab põlevate talude ja Tallinna silueti vahel valves täägiga eesti sõdur Endel, kellele korraga meenub, kuidas Kalevi kanged pojad läksid Linda kutset järgides ettekuulutatud priiuse nimel võitlusesse. Poeemi teist osa illustreerivad pildid soomusrongist Täsuja ja võitlusest sakslastega. Samavõrd kõnekad on Kivikase romaani pildid, näiteks kas või tiitellehe oma (ill. 12): patriootide pea kohal taevas on Eesti trikoloor ja marmortahvel (tulevaste) kangelaste – iseseisvuse kaitsjate – nimedega.

1940. aasta juunipöörde pildid

Võrreldes Kalevipoja, Eesti muistse vabadusvõitluse ja Vabadussõjaga on 1940. aasta juunipööre Eesti ajaloomälu lühiajaline episood ja väike mälupaik. Sündmus, mis otsustas aastakümneteks Eesti ja selle elanikkonna saatuse, on ununenud: aina vähemaks jääb neid, kes sündmuse mõju mäletavad, aina rohkem tuleb peale noori, kelle jaoks 1940. aasta juunipööre on vaid fakt ajalooõpikust. Samas, sündmusest lähtuvad ja seda nõukogulikus ajaloodiskursuses võimendavad pildid on olemas ega kao, vähemalt seni, kuni need kuuluvad muuseumide kogusse. Näitusele „Ajalugu pildis – pilt ajaloos“ on juunipöörde pildid toodud näitamaks, kuidas erinevad sündmused piltidel ja pildimeediumid on segunenud ning kuidas uusi tähendusi loonud. Vahepealt reageerisid 1940. aasta juunipöördele juba varem punase, Pätsi režiimi suhtes kriitilise ilmavaatega kunstnikud, näiteks Kaarel Liimand, Andrus Johani ja Andrei Jegorov. Viimane on kujutanud 1940. aasta juunis Tallinna vabaduse platsil toimunud miitingut, samuti

12. Eduard Järv. Tiitelleht Albert Kivikase romaanile „Nimed marmortahvilil“, 1936

13. Andrei Jegorov. Miiting 21.06.1940. Õli, 103 × 120 cm
Eesti Ajaloomuuseum, G 8094

14. Andrei Jegorov. Miiting. 1950. Õli, 123 × 180,5 cm. Tallinna
Linnamuuseum, G 599

1950. aasta juunis, mõlemal korral foto järgi ja eesmärgiga esitada oma ajaloomaale võimalikult tõetruult (ill. 13, 14). Sama, praeguse linnavalitsuse poolt Kunstihoone ja pangahoone suunas tehtud fotot on kasutanud 40 aastat hiljem Jaak Adamson, kujutades Viktor Kingissepa mahalaskmist Vabaduse platsi miitingu taustal (ill. 15). Nii toimides on Adamson andnud Kingissepa võitlusele kaugeleulatuvat mõtte, näidates kommunisti Kristusena kommunistliku paradiisi värava taustal. Veelgi huvitavamaks muudab selle kompositsiooni teadmine, et kunstnik lahkus Nõukogude Liidust samal, 1980. aastal, kui maal valmis. Mis näitab veel kord, et nii nagu ajaloo jutustavate tekstide, nii tuleb ka ajalugu silme ette toovate piltide puhul meeles pidada tõsiasja, et rohkem kui vahendatavat ajalugu peegeldavad need oma aega, selle poliitilisi seisukohti, ühiskondlikke olusid, looja positsiooni ja sageli ka selle kahetisust. Paraku, nagu kinnitab ajaloopiltide uurimine, on üldine teadlikkus selles küsimuses kaua väga madal olnud.

15. Jaak Adamson.
Kingissepa mahalaskmine. 1980.
Õli, 170 × 200 cm.
Eesti Ajaloomuuseum, G 8268